

"HALÛK'UN ÂMENTÜSÜ"NDEKİ İNSANLIK İDEALİNE DAİR

Hasan AKAY*

*Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim...İnsan
İnsan olur ancak bunu iz'anla, inandım. (Fikret)*

"Halûk'un Âmentüsü"nde "*Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim*"¹ diyen Tevfik Fikret, yeni Türk şiiri ve yeni Türk düşüncesi tarihinde bir başkaldırı göstergesi sayılabilecek esaslı bir prensip getirmekte ve bu sözünüle, "beynelmillelcilik" fikrini² yüceltmektedir. Fikret'e göre, insan olmak için şart, "*Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim*" diyebilmektir.³ Gerek söyleniş tonu gerekçe söyleniş şekli bakımından devrine göre, bir hayli ileri bir adım gibi gözüken bu çıkış, düşünce açısından farklı kanaatlere sahip sanatçılar, bazı nesil arkadaşları ile kendinden sonraki yazarlar, düşünce adamları ve edebiyat tarihçileri tarafından tenkit edilmiştir. Hem Servet-i Fünûn devri, hem önceki devir, hem de sonraki devirler

* Doç. Dr., M.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Tevfik Fikret, "Halûk'un Âmentüsü", *Halûk'un Defteri*, 1237/ 1911. Bu şiir daha sonra tekrar yayımlanmıştır: *Bizim Mecmua*, nr. 20, 17 Ağustos 1338/ 1922; *İctihad*, nr.187, 1 Eylül 1925, s. 3704. M. Kaplan, Fikret'in "Halûk'un Âmentüsü"nü tahlil etmiştir (M. Kaplan, *Şiir Tahlilleri I*, İstanbul 1975, s.170-175; *Tevfik Fikret*, İstanbul 1971, s.144-145).

² Hiç kuşkusuz bu beynelmillelcilik fikri, Yunus Emre'de, Mevlânâ'da, Şems-i Tebrîzî'de vb. olduğu gibi İslâmiyet'ten ve metafizik bir kaynaktan beslenen bir beynelmillelcilik fikri değildir; ihtilâlcî sosyalizm kökenli de değildir (O.Okay, "Târih-i Kadîm Münakaşaları Dışında Tevfik Fikret ve Mehmet Âkif", *Sanat ve Edebiyat Yazuları*, s.143-158). Metafizik kaynaklı beynelmillelcilikte en uç nokta Şems-i Tebrîzî'nin *Makâlâtı*'nda yer almaktadır. Tebrîzî'ye göre, "Âdem –de dünya gibi– daha dünkü... "dür. Bu anlayış, insan(lığı) zamandışı sayılabilecek bir boyutta bir araya getirmektedir.

³ Buradaki "insan olmak" ifadesi, farklı bir anlam yüküyle başka şairler tarafından da kullanılmıştır. Her halde bu tarzda bir "insan olmak" ile, "Türkün Âmentüsü"ndeki veya Munis Faik'in "Âmentüsü"ndeki "insan olmak", bir değildir. "İnsan olmanın şartları" anlamında ele alındığında ise, "insan olmak" farklı bir anlam yükü kazanmakta, şartların içine siyasi alan da girmektedir. Örneğin, Atatürk'ün, "Medeniyetin emir ve talep ettiğini yapmak insan olmak için kâffdir" sözü bu bağlamda anılabilir (*Dinde Reform: Kemalizm*, sayı:7, Haziran 1958, s. 5). Son tahlilde, medeniyet açısından ortak istekler söz konusudur, fakat "insan olma"nın şartları farklılık arz etmektedir.

bu fikrin –kaynağı ve doğuracağı sonuçlar itibariyle– farkına varmış ve farklı değerlendirmeler ortaya koymuşlardır.⁴

Aslında bu söz, Fikret'ten daha önce, onun birçok bakımdan tesirinde kaldığı Şinasi tarafından hemen aynı sözcüklerle ("*Vatanım rûy-i zemîn, milletim nev'-i beşer*" şeklinde) ifade edilmiş, *Divan*'ında da yer almıştır.⁵ Ancak kendisine ait nüshada⁶ bu söz mevcut değildir. Bu gerçekten ilgi çekicidir ve araştırılmaya degecek bir meseledir. Daha ilginç olan husus ise, bu fikrin her ikisinden de önce başkaları (Batılı iki filozof) tarafından dile getirilmiş olmasıdır. Bu fikrin –bir düşünce maddesi veya ürünü olarak- nereden geldiği, kaynağının ne olduğu hususunda farklı kanaatler bulunduğu gibi, Türk kültürü, Türk edebiyatı ve Türk düşünce açısından ne gibi yarar veya zararları bulunduğu hususunda da birbirine zıt kanaatler bulunmaktadır. Sözkonusu fikrin felsefi kaynağı ya da düşünce vatanının ne olduğu hakkında bellibaşlı iki değişik görüş saptamaktayız.⁷ Bunlardan biri Tanpınar'a, diğeri Gökalp'e aittir. Cenab'ın ve Banarlı'nın verdikleri adresler açık birer isim değil, fakat bir eser ve bir ideoloji ismi olduklarından farklı konumda değerlendirilebilir. Diğer isimler ise ya bu görüşü destekleyenler ya da bu görüşün karşısında bir kanaat belirtenlerdir.

Tanpınar'a göre bu söz, "Victor Hugo'nun "*Les Burgraves*" adlı piyesinin mukaddimesi sonundaki "*Avoir pour patrie le monde et pour nation l'humanité*" cümlesinin tercümesi"nden başka bir şey değildir.⁸ Şinasi'nin zamanında böyle bir sözün belki de pek fazla bir önemi ve ağırlığı yoktu. Fakat Fikret'in devrinde bu söz çok çarpıcı bulunmuş ve yankı uyandırmıştır. Ayrıca Fikret'in mizacına, Fransız şiir ve felsefesinden kaynaklanan ve Robert Kolej'deki çevresinden beslenen kanaatlerine ve bilhassa II. Meşrutiyet'ten sonraki fikirlerine de oldukça uygun düşmektedir.

Ziya Gökalp'e göre ise bu söz, Alman feylesofu Fichte tarafından dile getirilmiştir;⁹ fakat feylesof, bilahare millî tarihlerindeki bir hadise üzerine -yani

4 Örneğin, Cenab Şahabeddin, *Evrâk-ı Eyyâm*, haz. H. Akay, Timaş Yay., İst.1998, s.115.

5 *Müntahabât-ı Eş'âr, Külliyyât I*, haz. Sühey Beken, Ankara 1960.

6 *Müntahabât-ı Eş'ârım*, İst.1287.

7 Bu sözün kaynağı bir mesele olarak ortaya atıldığı takdirde, vatan ve millet kavramının edebiyatımıza girişi ya da Türk edebiyat ve düşünce tarihinde böyle ideal fikirlerin tarihî, sosyal, kültüre ve siyasî alanda yer alışı ve bir etki alanı tesis edişi gibi, içinden çıkılması uzun zaman alacak bir konu açığa çıkmış olacaktır. Bu durumda Fransız şairleriyle büyük devrim filozofları başta olmak üzere karşılaştırmalı araştırmaların yapılması bir zorunluluk halini alacaktır. Bu tür çalışmalar da gereklidir ve az da olsa yapılmaktadır (örneğin, Bedri Mermutlu'nun 1996'da hazırladığı *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi* adlı basılmamış doktora tezi). Ancak burada ele alınacak husus, bir makale boyutlarını aşmayacak nitelikte olacaktır.

8 *19uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Çağlayan Kitabevi, 4.b., İstanbul 1976, s. 188.

9 *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, haz. İbrahim Kutluk, Kültür Bakanlığı Ziya Gökalp Yayınları:4, Ankara 1976, s.63.

"Prusya'nın Napolyon ordusu tarafından tezlil edildiği büyük felâket ânında feveran eden "Cermenlik" mefkûresi sebebiyle- bu itikattan vazgeçmiştir. Çünkü, "O zamana kadar 'milletim nev'-i beşerdir, vatanım rûy-i zemîn' diyen feylesof Fichte, *o ânda* iliklerine kadar Cermen olduğunu his ve ilân" etmiştir.¹⁰ Şinasi de Fikret de, büyük bir ihtimalle, bu kaynaktan su içmiş (: "Milleti nev'-i beşer, vatanı rûy-i zemîn" olarak kabul etmiş), fakat işin hakikatini örneğin Fichte gibi keşfedememişlerdir. Keşfedebilselerdi, her halde, "iliklerine kadar Türk olduğunu his ve ilân etme" noktasına gelirdiler. Çünkü yaşadıkları tarihî hadiseler, bu hususta yeterinden çok kanıtın açık göstergeleriydi. Belki de bir nevi bakarkörlük, tarihi zaruretleri olmuştu.

"Halûk'un Âmentüsü"nde geçen ve bu yer itibarıyla de dikkati çeken "*Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim*" sözü, birçok dimağın ve kalbin farklı kanaat ortaya koymasına sebep olmuş, bunlarda, söylenen sözün içeriği ve işaret ettiği noktalar kadar, söyleyenin kimliği, konumu ve zihniyeti de göz önünde bulundurulmuştur. Devrinde, sonraki dönemde, edebiyat tarihçileri arasında ne gibi değerlendirmeler yapıldığını ortaya koymak elbette mümkündür. Ancak biz bir iki tanesine değinmekle yetinmek istiyoruz.

* * *

Servet-i Fünûn devrinde, bu fikrin kaynağı ve doğuracağı sonuçlar itibarıyla en çok farkında olan isim, hiç kuşkusuz Servet-i Fünûn şiir estetiğinin kurucusu Cenab Şahabeddin idi. Cenab, Tefik Fikret'in bu fikrini —yani Fikret'e ait olmak üzere kaydettiği bu cümleyi— bir nevi "Don Kışot'luk" olarak tanımlamıştır. Burada kullandığı kavram, birçok bakımdan dikkat çekicidir. Çünkü Cenab, bu teşhisiyle sadece sözkonusu edilen dövizle alakalı bir hüküm ortaya koymamış, fakat aynı zamanda Fikret'in —diğer nesil arkadaşları gibi, "yeşil yurd", "hayât-ı muhayyel" ("ömr-i muhayyel") ya da hayalî cennet ülke peşinde koşmalarını, Yeni Zelanda'ya gitme ve bir komün toplumu oluşturma hulyalarını ima etmiş,— yapmacık bir özlemle tuttuğu ütopyayı edebî bir dil kullanarak mahkum etmiştir. Ona göre, "*Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim*" demek, "Don Kışot'luk"tan başka bir şey değildir. Cenab diyor ki:

"Maamâfih hilâf-ı intizâr bir gün harp kalkarsa sulh cemiyetlerinin sâye-i mesâisinde yahut: *'Milletim nev'-i beşerdir, vatanım rûy-ı zemîn' terâne-i tannânı* ile kulakları çınlatan Don Kışot'ların kol sıvaması ile değil, bilakis esliha ve mühimmât-ı harbiyye müstahzırlarının semere-i faâliyyeti olarak kalkacaktır (...). Mes'ele-i harb âdetâ hemşiresi diyebileceğimiz mes'ele-i vatana pek benzer: Başkalarının vatanından nefret etmeksizin kendi vatanımızı sevmeliyiz, muvâfık-ı hikmet olan budur, değil mi?.. Tıpkı bunun gibi harbi de istememeli, lâkin lede'l-hâce parlak sûrette döğüşebilecek bir halde bulunmalı. *Milletin nev'-i beşer, vatanın rûy-ı zemîn olsun; beis yok, be-ân-şart ki kendi memleketini inde'l-iktizâ*

¹⁰ Bkz. Gökalp, a.g.e, s. 64.

müdâfaa edecek kadar sevesin! (...) Siz: "Harp istemiyorum! dediğinizde teslîhât gözettiniz mi, sizin za'fınızı hissedenlerden biri çıkıp ya avucunuzdan ya kesenizden bir şey aşırarak sevdasına düşüyor, bir vesîle-i vâhiyye ile: "Buyurunuz meydân-ı harbe!" diyor, pençesini ensenize atıyor...Dönüp dolaşır mısra'-ı hâyîdeye geleceğiz: "*Hazır ol cenge eğer ister isen sulh u salâh!*". Hem de harp edemeyecek halde olup da sulh taraftarlığı ile koltuk kabartmak biraz hadım ağalarının imsâk ile iftihar etmesini andırmaz mı?.."11 İlave etmek gerekir ki, Fikret'in bu davada "Don Kışot" kadar saf ve samimi olduğu da şüphelidir.¹² Aslında maddi uzanış veya arayışların göstergesi sayılan Yeni Zelanda'dan ve nihayet Manisa Sarıçam Çiftliğinden bile ânî bir kararla vazgeçiş ile manevi uzanış veya arayışların göstergesi sayılan "Brahma (Buda) "dan ve nihayet bütün dünyevi ve semavi dinlerin "Tanrı"larından fevrî bir kararla vazgeçiş, bu tarz "Don Kışot"luğun iki yüzünü çok açık bir biçimde göstermektedir.

* * *

Sonraki dönemde bu fikrin farkında olanlardan biri de, Nihad Sami Banarlı'dır. Banarlı, yeni edebiyatın Türk topluluğunun ihtiyaçlarına uygun birtakım yenilikler getirdiğinden, edebiyatla birlikte gelen ideallerden bahsederken bu ideallerin kimi zaman bir îman seviyesine varacağını tespit etmekte, ancak bazılarının "devletimizi yıkmak isteyen yabancılar tarafından yıkıcı ve bölücü maksatlarla sokulan, tercüme veya adapte idealler"den ibaret olduğunu, Fikret'in fikrinin de, edebiyatımıza bu yolla gelen "humaniste ve sosyalist" fikirlerden olduğunu belirtmektedir: "Tanzimat edebiyatı ile Halk için, Vatan için ve Millet ve bilhassa Hürriyet için edebiyat anlayışı, Türk edebiyatına yine Batı edebiyatındaki örneklerden aksettirilmiştir. Ancak bu idealler, o devirde Türk topluluğunun da ihtiyaçları arasında bulunduğundan, yeni fikirler, Türk edebiyatına, hem kuvvetli kalemler tarafından aksettirilmiş hem de Türk tefekkür ve cemiyet hayatında kuvvetli ve bazan faydalı birer îman seviyesine varmıştır."¹³ Evet, bu idealler, bu yeni fikirler¹⁴ kimi zaman bir îman seviyesine varmış, bir nevi "âmentü" gibi telakki edilmiştir. Bu durumun birtakım sonuçlar doğurması da tabiidir. Ancak bunlar bazen zararlı olmuştur. Banarlı'ya göre, Fikret'in sözü de bu bağlamda ele alınabilir. Başka bir deyişle, "yabancılar tarafından yıkıcı ve bölücü maksatlarla sokulan, tercüme veya adapte idealler"den veya "aynı vasıfdaki ideolojiler"den

11 "Harp ve Sulh", *Evrâk-ı Eyyâm*, haz. H.Akay, Timaş Yay., İst.1998, s.119-128.

12 Bu hususta, Fikret'in –bir bilim heyetince yayıma hazırlanan– bazı mektupları, yeterli fikir verecek nitelik arz etmektedir. Fikret, burada, hem ütopya üreten, hem olur olmaz sebeplerle bundan vazgeçen, hem de arkadaşlarını haksız yere itham eden bir kişilik gibi gözükmektedir.

13 *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, cilt:2, M.E.B., İstanbul 1987, s. 995.

14 Bu idealler, bu yeni fikirler, bu bazen edebî bazen fikrî alanda tesir icra etmiş çıkışlar ve kutsanmış prensipler hususunda şu çalışmamıza bakılabilir: *Tanzimat Sonrası Türk Edebiyatında Yeni Fikirler*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1998.

sayılabilir. Banarlı bu tür fikirlerin edebiyat açısından ne getirip ne götürdüklerine de işaret etmektedir. Diyor ki:

"Bu îmanlar, bazen edebiyâtı ikinci dereceye bırakan bir hareket kazanmış; bâzen de edebiyat için fantastik birer mevzu hâline konulmuştur. Hattâ Türk edebiyatına: *Milletim nev'-i beşerdir, vatanım rûy-i zemîn* gibi *humaniste* ve *sosyalist* fikirlerin girişi ve münakaşa edilişi de Tanzimat yıllarında başlamıştır. İmparatorluk hudutları içersine, devletimizi yıkmak isteyen yabancılar tarafından yıkıcı ve bölücü maksatlarla sokulan, tercüme veya adapte ideallerin ve aynı vasıfdaki ideolojilerin (hazmedilemeyen taraflarıyla) memleket ve devlet bütünlüğünün devamı bakımından, faydalı olmak şöyle dursun, zararlı olmak talihsizliğine uğradığı da görülmüştür."¹⁵

Banarlı, birçok edebiyat ve fikir tarihçisi gibi meselenin, sanatçının geçirdiği fikri kriz ve değişimlerle olduğu kadar şahsiyeti ve devri ile de yakından ilgili olduğunun farkındadır. Kuşkusuz Fikret, içinde yaşadığı şartlar bakımından yerli ve milli meselelere ışık tutacak kültürü almış bir sanatçı değildir; fakat ilk gençlik devresinde yerli ve mukaddes değerlerin peşinde -kendisine ödül ve itibar kazandıracak ölçüde- eserler de vermiştir. Fakat çok yönlü sebepler, onu "îman ifade eden mısralar" yerine kötümserlik ve isyan telkin eden mısralar yazmaya sevketmiştir.

"Bir misal olarak, bir zamanlar çok kuvvetli dinî neşîdeler söyleyen şairin, giderek, Kur'ân'ı, fikir öldürücü bir kitap diye vasıflandırması ondaki ruh buhranının tezahürleri arasındadır...

Ciğnendi yeter varlığımız cehl ile kahre,
Doğrandı mübârek vatanın bağı sebepsiz.
Birlikte bugün bulmalıyız derdine çâre,
Can kardeşi, kan kardeşi, şan kardeşiyiz biz.

mısrâlarıyla, mukaddes bir vatan kaygısı ve şan ile kan temellerine dayanan bir milliyetçilik fikri güden sanatkârın, bir başka şiirinde:

Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim...İnsan
İnsan olur ancak bunu iz'anla, inandım.

diyerek bu sefer vatan ve millet sevgisinin tamamıyla zıddı bir insanlık ideali ve bir beynemilliyetçilik gütmesi, onun her iki fikrinin idealist bir şairde bulunması gereken köklü fikirlerden olmadığını düşündürecek söyleyişlerdendir."¹⁶

* * *

Halil Nihad Boztepe ise, Fikret'in "Halûk'un Âmentüsü"ne tehzil yoluyla kaleme aldığı "Şairin Âmentüsü" adlı metninde mesele, "insan olmak" bağla-

¹⁵ *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, cilt:2, s. 995.

¹⁶ *a.e.*, s. 1033.

mından¹⁷ ziyade "şair olmak" bağlamında, üstelik bir alay, bir oyun ve eğlence niteliğinde ele almaktadır. Bu tarzın şiirde, bir yöntem olarak kullanılmadığını, ancak şahsiyet ve mizaçla alakalı bir tavır alış ve üslûp oluşturduğunu¹⁸ belirtmeliyiz. Fikret böyle bir mizacın ve bakış tarzının adamı değildi, fakat Cenab böyle idi. Halil Nihad da bu yola başvurmakla mizaç ve meşrebini olduğu kadar zekâ ürünü eleştirisini de ortaya koymuş oluyordu. Halil Nihad'ın metninde, şöyle bir beyt geçmektedir: "Toprak da yenirmiş... Bunu bilmezmişim evvel/ Beş yıl yediğim ekmeğe îmanla inandım.// Bolluk olacak... Ben bu tesellîye içimden/ Aç kaldığımız günleri nisyânla inandım." Burada Halil Nihad, Fikret'in beytlerindeki maddi ve manevi kıymetlerin yerine bambaşka şeyler koymaktadır. Fikret'in bu beyte kaynaklık eden "alt metin"deki beyti "Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim...İnsan/ İnsan olur ancak bunu iz'anla, inandım." şeklindedir. Kuşkusuz bunu söyleyebilmek kolay ve basit bir şey değildir.

Fikret, "Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim..." demekle insanın ancak bunu söylemek (idrak etmek) le insan olabileceğini söylemek istiyordu. Bu fikrin Halil Nihad dilindeki çevirisi, böyle düşünmenin büyük bir yanılgı olduğu şeklindedir. Nitekim Halil Nihad'ın, Fikret'in bu beytine cevap niteliğinde bir başka beyti vardır ki şöyledir: "Tûran vatanım, vezn-i hecâ sâz-ı ced'dim/ Şair olur insan bunu iz'anla inandım." Bu beyt ile Halil Nihad, bir yandan Fikret'in, söz yerindeyse, vatansız vatan anlayışına karşı "Tûran" fikrini çıkartırken, diğer yandan "insanın insan oluşu" tezine karşı "insanın şair oluşu" spotunu yerleştirmektedir. Şairin burada da, ciddî ve beynelmilelci bir fikrin yerine sosyal bir realiteyi alışılmadık ve beklenmedik bir tarzda ve alaycı bir üslûpla yerleştirmektedir. Halil Nihad, Fikret'i "inandım" diye destekler görünürken bile, Fikret'in fikrinin tam aksine inanışını dile getirmekte; Fikret'in delilini, şiirinin "alt metn"i olan "Halûk'un Âmentüsü"nü¹⁹ kendi hesabına bir kazanım şeklinde kullanmaktadır.

* * *

Şair Munis Faik Ozansoy da, "Yakınma"larından birinde, Fikret'in sözkonusu prensibini ("Halûk'un Âmentüsü"nde geçen "*Toprak vatanım, nev'-i beşer milletim*" dizesini ve şiirdeki prensiplerinden birkaçını; örneğin dünyanın

¹⁷ Mesele "insan olmak" veya "insanı insan yapmak" bağlamında ele alınırsa, kuşkusuz insanı insanlıktan, tabiatı tabiatlıktan, hayatı hayatlıktan çıkararak modernite de işin içine girecektir, postmodernite de. Son akım da insanı insan yapmak istiyor, daha yeni bir insan, ama yine insan!. Bu yüzden, günümüz şiirinde, Fikret'in "insan insan olur ancak" deyişine yakın tespitler de görülmektedir. Örneğin, Mehmet Karabulut, "Yirmibirinci Yüzyıl" adlı şiirinde: "Çünkü bir öncekinden, dayanılmaz/ Kokular geliyor burnuna leş gibi. / O da kokuları, çürükleri/ Gömüp bir derin çukura/ Geçiyor işinin başına/ İşi, insanı insan yapmak" (*İnsan*, sayı:2, Eylül 1994, s.9) demektedir.

¹⁸ Ancak postmodern sanatçılar bunu (parodiyi) bir teknik imkân olarak kullanmaktadır. Bu, son tahlilde, bir yöntem meselesi de olsa, maksat, mizaç ve hayata bakış da meseleye dahil edilmelidir.

¹⁹ Halil Nihad'ın metni ve tahlili ile ilgili olarak bkz.*Yeni Fikirler*, İstanbul 1998, s. 87-99.

birliği, insanların kardeşliği, bütün yeryüzünün bir tek vatan ve ulusların da bir tek ulus olduğu hakkındaki fikrini) bir kıta –içindeki bir tek mısra– halinde, umutlu bir beklenti içinde, tekrarlamaktadır:

"Ben bazen hayâl ederim
-Avunmak yasak değil ya?-
Niçin olamasın derim
Tek din, tek ulus, tek dünya"²⁰

"Bir gün gelecek şüphesiz/ İnsanın kardeşlik çağı"²¹ diyen Munis Faik, burada Fikret'in söylemine uymakta, "*Tevfik Fikret de yakınmış/ Sana, Tanrım, benim gibi*"²² diyerek yakarma konusunda da, Fikret'i kendisine sebep ve kanıt olarak kullanmaktadır.

Kuşkusuz bu hususta, gerek Cenab'ın gerek Banarlı'nın gerekse Munis Faik'in düşüncelerine hak veren nice şair, düşünce ve bilim adamı mevcuttur. Bunların söz ve eylem açısından bir dökümü de yapılabilir, ancak maksadımız böyle bir liste veya istatistikî şema ortaya çıkarmak değil; sözkonusu fikrin ortaya çıkışı, görünüş ve benimseniş veya reddediliş açılarına işaret etmektir. Bu fikir, Türk edebiyat ve düşünce tarihinde belki bir ütopya savaşı başlatmamıştır, ama Tanzimattan bu yana süregelen yenilik anlayışının ve buna bağlı olduğu düşünülen fikir çatışmalarının doğurduğu kıvılcımlardan biri olmuş, işlevini edebiyatta da göstermiştir. Bu nedenle sadece Fikret'in ya da Servet-i Fünûn döneminin bir "fıkr-ı hayâlî"si olması bakımından değil, fakat son dönemin düşünce tarihi –örneğin Pozitivizmin ilmihali ve bu ilmihaldeki prensiplerden biri olan "insanlık dini" idealinin Türk edebiyatına akşedişi– bakımından da önemlidir.²³

* * *

Yakın dönemde bu fikrin kaynağı ve doğuracağı sonuçların farkında olanlardan biri Mehmet Kaplan²⁴, bir diğeri de, Birol Emil'dir.²⁵ Mehmet Kaplan'ın görüşleri için *Tevfik Fikret* kitabına bakmak kafidir. Birol Emil, bu düşüncüyü, yeni nesillerin eğitimi açısından değerlendirir ve bu tür fikirleri bir nevi "**dalâlet**" olarak telakki eder. Yeni bir insan tipi yetiştirmek isteyen Fikret'in gençliğe aslında iyi bir ideal veremediği görülmektedir.²⁶ Gerçi İsmail Hakkı

20 Munis Faik, *Yakınma*, Hisar Yayınları, Bilgi Basımevi, Ankara, s.22.

21 a e , s.26.

22 a.e., s.21.

23 Bu hususta bkz. Auguste Comte, *Pozitivizm Ilmihali (Le Catéchisme Positiviste, çev. Peyami Erman, M.E.B., Bilim ve Kültür Eserleri Dizisi, İstanbul 1986; H.Ziya Ülken, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 3.b., İstanbul 1992.*

24 Bkz. Mehmet Kaplan, *Tevfik Fikret*, Dergâh Yay., İstanbul 1971

25 *Türk Kültür ve Edebiyatından I / Meseleler*, Akçağ Yayınları Ankara 1998.

26 Fikret'in, "*Beni ben bir kayadan fark edemem.*" sözü de, âdetâ "şiir diliyle materyalizmin ve nihilizmin ta kendisidir" (Birol Emil, "Liselerde Seçmeli Edebiyat dersleri Yahut 'Kalkın Ey

Ertaylan, Fikret'in "Halûk'un Amentüsü" ile "gençliğe yüksek bir fikir vermek istediğini"²⁷ iddia etmektedir; ancak Birol Emil, bu görüşe katılmadığı gibi tam aksine bir görüş serdetmektedir. Birol Emil, "Halûk'un Amentüsü" ile "Tarih-i Kadim"deki değerler veya prensipler yerine, dolaylı olarak, Ziya Gökalp'in *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak* ve *Türkçülüğün Esasları* adlı kitaplarında²⁸ ortaya koyduğu –ve kendisinin bir nevi "milliyetçiliğin âmentüsü"²⁹ olarak kabul ettiği– formülü, yani "*Türk milletindenim, İslam ümmetindenim, Garp medeniyetindenim*" düsturunu, doğrudan doğruya ise "*Atatürk kültür ve tefekkürü*" yahut "*Kültür Atatürkçülüğü*"nü³⁰ teklif etmektedir. Emil'e göre, bu tür fikrî, ideolojik "dalâletlere son verilmesi", ancak "Türkiye'nin ve Türk toplumunun her şeyden önce bir kültür devleti ve milleti olmasına bağlıdır."³¹

Fikret'in insanlık, inanç ve Tanrı hakkındaki görüşlerini destekleyen³² Kenan Akyüz ise, Rıza Tevfik'ten daha farklı bir bağlam ve ölçüde onu savunmaya gayret göstermekte³³ ancak "insanlık", "Hak" ve "Kudret-i külliye" kavramı bağlamında aynı neticeye varmaktadır. Kenan Akyüz, Fikret'in, "Bir örümcek götürür Hakka beni!" dizesini, onun "kainatta var olduğuna inandığı üstün kudret" için bir kanıt olarak kullanmakta, "düşünebilen her baş ve görebilen göz için" evrende böyle bir varlığın kendiliğinden ispat edildiğini belirtmektedir. Bu ifadedeki belirsizlik, Akyüz'ün aykırı ve bilinen gerçeklere tamamıyla ters düşen "din" anlayışını ortaya sermesiyle açıklık kazanmaktadır. Akyüz'e göre, "Dinler, eski devirlerin tefekkürce henüz ilerleyememiş, Tanrı'yı, kendi kendilerine bulamayacak insanların kılavuzluk edebilirler. Bugünün aydın ve medeni insanını Tanrıya götürebilecek tek yol vardır: Vicdan".. Oysa nice bilgin, nice filozof, nice aydın *birer dine mensup olarak gerçeği bu yolda görüp* benimser-

Ehl-i Vatan", *Türk Kültür ve Edebiyatından I/ Meseleler*, 1998, s.227). Emil, Fikret'in bu dizesi ve şiiri bağlamında şunu sormaktadır: "Bu devlet (Türk devleti) Tevfik Fikret gibi: ""Beni ben bir *kayadan* fark edemem." diyen nesiller mi yetiştirmek istiyor?" (*a.g.e.*, s.227). Bu, bir 'dalâlet'tir.

- 27 Ertaylan, *Tevfik Fikret*, Milli Kütüphane Edebiyat Serisi, Kanaat Kitabevi, İst. 1932, s.30-31.
- 28 Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslâmlaşmak, Muasırlaşmak*, Serdengeçti neşriyatı, No: 29, İstanbul 1960, s. 11 ; *Türkçülüğün Esasları*, haz. Mehmet Kaplan, Kültür Bakanlığı Yay., İstanbul 1976, s.12.
- 29 Birol Emil, "Ziya Gökalp'de 'Muasırlaşmak' Fikri ve Öncesi", *Türk Kültür ve Edebiyatından I / Şahsiyetler*, Akçağ Yayınları Ankara 1998, s. 165..
- 30 "Hangi Çağdaş Türk Eğitimi", *Türk Kültür ve Edebiyatından I / Meseleler*, 1998, s.260.
- 31 "Türkiye'de Büyük Kıtık (Okuyucu-Yazar-Tenkitçi)", *Türk Kültür ve Edebiyatından I, Meseleler*, s.219.
- 32 Kenan Akyüz, *Tevfik Fikret*, Ankara 1947. Kenan Akyüz'ün ve Fikret'in tanrı tasavvurları aynıdır: İntikamcı, cezacı, kinci bir tanrı! Tevrat'taki muharref tanrı anlayışını aynen İslam'a da atfeden Akyüz'ün fikir ve üslubunu ciddiye almak bu bakımdan imkansızdır (Bu hususlar ve tenkidi için bkz. Hikmet Tanyu, *Tevfik Fikret ve Din*, İstanbul 1972, s. 223-244, 254).
- 33 Rıza Tevfik, *Tevfik Fikret (Hayatı, Sanatı, Şahsiyeti)*, Kenan Basımevi, İstanbul 1945.

lerken, Akyüz'ün "dinleri çok aykırı ve gerçeğe ters düşen bir anlamda tahlil ve tavsif edişi" üzerinde ayrıca tartışmak³⁴ bir gereklilik olarak ortaya çıkmaktadır.

Fikret'in insanlık, inanç, Tanrı ve din hakkındaki görüşlerini benimseyenler arasında aşırı gidenler de olmuştur. Bunların önde gelenlerinden biri Sabiha Sertel'dir.³⁵ Fikret'in ille de dindar bir müslüman olduğunu ispat etmek için çırpınan Esad Sezai Sümbüllük'ün³⁶ aksine Sabiha Sertel, materyalist ve marksist literatüre uygun bir biçimde, Fikret'in pozitivist, materyalist bir felsefeye³⁷ sahip bir şair olduğunu, —tecahül-i arifane yoluyla ya da belirsiz bazı ifadeler de kullanarak da olsa onun— sosyalist olduğunu ispat etmeye gayret göstermektedir.³⁸ Sosyalizmin şartlarının tam olgunlaşmadığı bir devirde Fikret'te ancak "sosyalizm temayülleri" bulunduğunu, "felsefî görüşünde materyalist" olduğunu, "fakat Marksist olmadığını" belirten Sertel, "din" hakkında ise Karl Marks'ın görüşlerini aynen tekrar etmektedir.³⁹ Salih Nigar Keramet⁴⁰ ve İ.Hakkı Ertaylan⁴¹ da Fikret'in görüşlerine yakın duran, benimseyen ve bunları eserlerinde savunanlar arasında yer almaktadır. Nâzım Hikmet de, Fikret'in görüşlerini benimser, ancak onun sosyalist olmadığını, "inkılâpçı, cezrî bir küçük burjuva münevveri" ve "iyi manada **insaniyetçi** şair" olduğunu belirtir ve bu "küçük burjuva münevverinin nümûnelik, klasik vasıfları"na dair eserlerinden örnek kanıtlar getirerek görüşünü ispat etmeye çalışır.⁴²

34 Tanyu, *Tevfik Fikret ve Din*, İstanbul 1972, s. 254.

35 Sabiha Zekeriya Sertel, *Tevfik Fikret, İdeolojisi ve Felsefesi*, İstanbul 1946; *Tevfik Fikret-Mehmed Akif Kavgası*, İstanbul 1940; *Ilericilik ve Gericilik Kavgasında Tevfik Fikret*, Çınar Matb., İstanbul 1969.

36 Esad Sezai Sümbüllük, *Tevfik Fikret Tarihi Kadim Şuri Şerhi*, İstanbul 1947.; *Tevfik Fikret'in "İman İhtiyacı" Şerhi*, İstanbul 1946.

37 Bu düşünce tarzlarının tarihçesi hakkında bkz. S.Hayri Bolay, *Türkiye'de Ruhçu- Maddeci Görüşlerin Mücadelesi*, İstanbul 1976.

38 Bu noktada belirtmek gerekir ki, Fikret'in beynelmilelcilik fikri, İslâmiyet'ten beslenen bir beynelmilelcilik olmadığı gibi, ihtilâlcî sosyalizm kökenli de değildir. Orhan Okay'ın vukuf-la tespit ettiği üzere, Fikret'in sosyalist olduğu ya da yaşasaydı sosyalist olacağı tarzındaki iddialar yanlışır. Fikret'in sosyalist düşüncenin sözcülüğünü yapan *İştirak* dergisine ilgi göstermemesi, başka delillerle birlikte, bunun ispatı için kâfidir ("Târih-i Kadim Münakaşaları Dışında Tevfik Fikret ve Mehmet Âkif", *Sanat ve Edebiyat Yazıları*, s.143-158).

39 Sabiha Sertel, *Tevfik Fikret, İdeolojisi ve Felsefesi*, 48, 70-82, 125. Bu eserdeki görüşleri ve tenkidi hakkında bkz. Tanyu, *Tevfik Fikret ve Din*, İstanbul 1972, s. 188-217.

40 Salih Nigâr Kerâmet, *Tevfik Fikret'in Hayatı ve Eseri*, İstanbul 1926; *İnkılâp Şairi Tevfik Fikret'in İzleri*, İstanbul 1943.

41 İsmail Hakkı Ertaylan, *Tevfik Fikret*, Milli Kütüphane Edebiyat Serisi, Kanaat Kitabevi, İst. 1932, s.30-31; *Tevfik Fikret, Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Özyurt Basımevi, İstanbul 1963.

42 Bu hususta *Militan* dergisi, "60. ölüm yıldönümünde materyalist, insançı ilk şairimiz" başlığı altında bir "Tevfik Fikret Özel Sayısı" hazırlamıştır. Yukarıdaki fikir için bkz. Nâzım Hikmet, "Tevfik Fikret", *Militan*, sayı: 8-9, -9 Ağustos-Eylül 1975, s. 73-73.

Bütün bunlar göstermektedir ki, Fikret'in sözkonusu insanlık ideali Batı kaynaklıdır. Ancak kaynağın hangi damardan geldiği hususunda rivayet muhteliftir. Bu idealin edebiyatımızdaki yansıması da, Fikret- Akif kavgasında olduğu gibi, farkı zihniyetlerin edebi, siyasi ve fikri açıdan tavır almalarına, bu tavrın göstergesi sayılabilecek savunmalar yapmalarına sebep olmuş, değişik biçimde de olsa, düşünce kamplaşmalarından birine dönüşmüştür. Bunda, Fikret'in fikri cephesinin zayıflığı da rol oynamıştır. Bu, bir anlamda, uzun zamandır bilinen bir düşüncenin his ekranında yeniden gösterime girmiş bir şeklidir ve büyük bir kırılmaya yol açmayan yenilikçi bir fikir olarak Türk edebiyat ve düşünce tarihinde yerini almıştır.